

Два західноєвропейських розп'яття XIII ст. з Дніпропетровської області (технологічні аспекти)

Серед речей «колекції Бодянського», що зберігається у Наукових фондах Інституту археології НАН України за номером 3¹, знаходяться два розп'яття від процесійних хрестів², одне з яких має беззаперечно ліможське походження. На жаль, у звітах О.В. Бодянского нам не вдалося знайти додаткових обставин виявлення цих предметів, окрім перерахунку їх серед речей, що були виявлені під час розвідок у травні 1962 р.³.

Перше з розп'ять (інв. № 1) виявлене весною 1962 р. в одному з розмитих поховань давньоруського могильника XII-XIII ст., що знаходився у гирлі р. Сура (права притока р. Дніпра) біля с. Дніпровське (Ямбург) Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. Дане поховання було обкладене камінням, а сам могильник знаходився поруч з селищем того ж часу на мисі лівого берега ріки. Слід зазначити: в реєстрі знахідок вказано, що у розмитому похованні виявлене інше розп'яття⁴.

Від розп'яття збереглася рельєфна позолочена спереду накладка у вигляді фігури Христа висотою 115,5 мм (мал. 1). З середини фігура пустотіла (товщина стінок 0,3 см). Трьома цвяхами ця накладка кріпилася до основи хреста, отвори для них пробиті з зовнішнього боку. Неспорядно велику відносно тулуба голову Христа вінчає корона з трьома розквітливими зубцями. Витягнуте обличчя із заплющеними очима, що символізують смерть Ісуса, обрамляє довге волосся⁵. Хоча, на наш погляд, це «волосся» може трактуватися і як зображення тканини, якою була обгорнута голова чоловіка і поверх якої знаходиться корона. На це вказують складки навколо голови та шиї, які навряд чи могло створити спадаюче донизу волосся. Також слід зазначити, що на обличчі відсутні вуса та борода, це відмічав О.В. Бодянский у переліку знахідок⁶, коли писав про «юного» Христа. Риси обличчя позначені дуже грубо, без подальшого уточнення деталей. На тілі, дещо вигнутому у формі букви «S», глибокими борознами виділені ребра. Короткі руки розкинуті горизонтально на 81 мм, при цьому ліва рука трохи зігнута донизу у лікті, долоні розкриті, кожна має отвір діаметром 2 мм. Perizonium (пов'язка з тканини на стегнах), бокові краї якого доходять до середини литок і відкривають коліна у центрі, орнаментований гравіруванням

діагональними лініями. Ноги короткі, між розведеними ступнями ніг, що знаходяться на прямокутній підставці - *suppedaneum* (10,5x19 мм), розміщений отвір для цвяха діаметром 3 мм.

Розп'яття відлито за восковою моделлю. Лицьовий бік потім заполірували, нанесли деталі за допомогою гравірованих ліній, а потім поверхню вкрили позолотою. Пальці на руках та ногах позначені гравірованими лініями. Поверхня пошкоджена корозією, позолота збереглася місцями. Як показав аналіз металу⁷, фігуру було виготовлено з латуні (сплав цинку з міддю).

Восени того ж 1962 року на могильнику знайшли ще одну фігурку Христа (інв. № 4), висотою 165 мм (мал. 2)⁸. В кистях рук та між ступнів розп'ятого Христа - круглі отвори для кріплення до хреста. Кисті рук (пальці позначені гравірованими лініями) знаходяться трохи вище лінії плечей, руки розкинуті у вигляді своєрідної дуги на 137,5 мм. Пропорційне тіло Ісуса одягнене в довгу прикрашену блакитною з білими відливками емаллю туніку, що одягнена на сорочку, основа-виїмка під яку заповнена емаллю білого кольору та окреслена гравірованою лінією. У нижній частині туніка розділена на дві частини, розподільчий поясок має гравірування дрібними наколами, а емаль внизу - зеленуватий відтінок. На жаль, емаль збереглася не у всіх виїмках, а в деяких має втрати, первісний колір емалі також пошкоджений із-за цього виникають труднощі в його визначенні. Туніка підперезана поясом, що знаходиться на стегнах, межі поясу додатково виділені гравірованими лініями. Голова, кисті рук, ступні та складки (зборки) одягу — позолочені. Голову вінчає корона з трьома зубцями. Орнамент на короні, вуса, коротка борода та довге волосся, що падає на плечі, гравіровані дрібним наколюванням. На місці очей — два отвори, які, можна припустити, були інкрустовані намистинами з темної емалі за аналогією з подібними виробами. Розділені ступні, що позначені лише прокресленими лініями, знаходяться на прямокутному *suppedaneum*, а між ними отвір. О.В. Бодянський попередньо датував це розп'яття XIV ст.⁹.

Це розп'яття, можливо, відлито за восковою моделлю. Розглядаючи аналогічні зображення цього часу Ж. Ловаг зазначає, що всі вони ковані¹⁰. Корону відливали окремо, а потім напаявали до верхньої частини голови. Зовнішній бік виробу відполірували і прикрасили за допомогою гравірування та емалі. Гравірування по металу наносилося за допомогою різців. В даному випадку як різці використали: штихель

для нанесення прямих ліній та пуансон - інструмент, що нагадує формою цвях та використовується при гравіруванні пунктирною лінією з точок різної величини та глибини, причому фіксується наколювання двох типів: воно має трикутну форму та форму витягнутого овалу.

Емалі розрізняють за складом і за технологічними особливостями підготовки металеві основи під емаль. Якщо емаль введена до композиції виробу в невеликій кількості - у вигляді окремих кольорових плям на загальному металевому фоні, виходить виїмчаста емаль. Це один з найбільш давніх видів художньої обробки металу. При оздобленні зображення, що розглядається, була використана саме техніка виїмчастої емалі, коли на металеву основу виробу наносилися лінії ескізу і спеціальним інструментом згідно цим лініям робилися заглибини, які заповнювали кольоровою глухою (непрозорою) емаллю. Взагалі виїмчасту емаль можна застосовувати для декорування литих та кованих виробів. У першому випадку заглиблення під емаль передбачаються безпосередньо на восковій моделі й робляться у процесі відливки, у другому - ріжуть штихелем чи вирубують зубилом. На зворотньому боці фігури добре видно сліди такого видовбування.

Для непрозорих емалей металева основа залишалася шерехатою. В ці виїмки малюнка було залито кольорову скловидну масу з додаванням оксидів металів й потім «запечено»: під високою температурою скляна маса затверділа, перетворилася в емаль та сплавилася з мідною основою. Техніка виїмчастої емалі допускає заповнення заглибин декількома відтінками емалі, що переходили один в інший. В виїмках туніки нашого розп'яття використана біло-блакитна емаль. Після цієї технологічної операції поверхню виробу ретельно відшліфували і відполірували, а непокриті емаллю частини майстер вкрив шаром позолоти. Покриття позолотою надало розп'яттю багатий, розкішний вигляд.

Заміна в середні віки золота і срібла на позолочену мідь здавалась цілком рівноцінною, бо це давало можливість поверхні взаємодіяти із світлом, а кольорові емалі збагачували поверхню грою фарб. Можна сказати, що ліможські емалі певною мірою навіть мали перевагу перед виробами з дорогоцінних матеріалів: висока естетична якість та невелика вартість робили ліможські вироби привабливими і прийнятними за ціною для будь-якої церкви, для широких верств населення.

Завершеність художнім деталям надали за допомогою гравірування: спеціальним інструментом - штихелем - було прокреслено лінії на

долонях та ступнях, визначено сорочку та пояс, за допомогою пуансону зроблено орнамент на короні та у нижній частині туніки, нанесено волосся голови, бороди та вусів. Впадає в око невідповідність художньо-технічного оздоблення. Наприклад, якщо голова та туніка оздоблені дуже ретельно, то долони та стопи - досить примітивно. Окрім зовнішньої краси, техніка виімчастої емалі приваблювала відносною дешевизною, бо мала досить простий процес виготовлення.

Досить часто для більшої краси подібні вироби прикрашали «дорогоцінними каменями» з прозорого скла, під яке підкладали кольорову фольгу - й такими нехитрими засобами отримували ювелірний виріб, недорогий у виробництві, який завдяки тонкому малюнку та мистецтву майстрів виглядав не гірше справжніх дорогоцінностей. Крім того, дуже невибагливе в процесі використання й довговічне, оскільки емаль практично непідвладна пливу часу. На противагу більш раннім розп'яттям, де туніка прикрашена значною кількістю таких вставок, на нашому розп'ятті були вставки тільки на місці очей.

Феодална роздробленість приводить до того, що в межах однієї країни постійно зустрічаються місцеві школи, які мають свої яскраві риси. Розвитку ремесла у Ліможі сприяла наявність усіх необхідних для виробництва емалей складових кристалічного кремнезему та окислів металів для скляної маси і її фарбування, окисленої води для очищення порошку. А оскільки Лімож знаходився на перехресті торгових шляхів, туди доставлялися також й інші компоненти: з Англії привозилося корнуельське олово, необхідне при виготовленні емалі (воно робило емаль непрозорою), з Іспанії доставляли сафру (saphare) – особливий барвник, суміш окислу кобальту та натрію, утворену природним шляхом. Саме сафру додавали ліможські емальєри до синьої емалі, щоб отримати свої незрівняні глибокі й насичені відтінки.

На даному етапі роботи ми зупинилися лише на технологічних аспектах виготовлення цих розп'яття. Проте ці два невеликих розп'яття ставлять перед нами цілий ряд питань - історичних, релігійнознавчих, мистецтвознавчих, питань художньої обробки металу, технологічної обробки в ювелірній справі, міжнародних торгових зв'язків населення Давньої Русі помонгольського часу. Ці знахідки - свідок зв'язків Придніпров'я з країнами Західної Європи¹¹. У зв'язку з ними повстає також питання про католицький вплив на Давню Русь, який завжди мав не тільки історичне, а й ідеологічне значення.

Ми вважаємо, що потребують уточнення початкові етапи виробництва ліможського розп'яття, дата його виготовлення. В. П. Даркевич датує ці фігурки Христа з Надпоріжжя другою половиною XIII ст.¹². Проте, якщо датування угорських не викликає заперечень, то аналогічні ліможські фігури, згідно з іконографією зображення голови, Ж. Ловаг відносить до середини XIII ст.¹³. Невеликий розмір розп'ять наштовхує на думку про те, що вони прикрашали саме процесійні хрести.

Література

- ¹ Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. – К., 2007. – С. 288-289.
- ² Бодянский А.В. Из новых находок на Нижнем Днепре // СА. – 1966. – №3. – С. 245-246; Даркевич В.П. К заметке А.В.Бодянского «Из новых находок на Нижнем Днепре» // СА.– 1966. – №3. – С. 246.
- ³ Бодяньський А.В. Реєстри 1941, 1942-1962, 1963-1966 гг. // Науковий архів ІА НАН України. 1962/ 2г, ф.е. 4117.
- ⁴ Бодяньський А.В. Реєстри 1941, 1942-1962, 1963-1966 гг. // Науковий архів ІА НАН України. 1962/ 2г, ф.е. 4117. – С. 2.
- ⁵ Бодянский А.В. Из новых находок на Нижнем Днепре // СА.– 1966. – №3. – С. 245.
- ⁶ Бодяньський А.В. Реєстри 1941, 1942-1962, 1963-1966 гг. // Науковий архів ІА НАН України. – 1962/ 2г, ф.е. 4117 – С. 2.
- ⁷ Див. Додаток №1. Висловлюємо подяку Т.Ю. Гошко за проведенні аналізи.
- ⁸ Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X-XIV вв.) // САИ – Выпуск Е1-57. – М.,1966. – С.35.
- ⁹ Бодяньський А.В. Реєстри 1941, 1942-1962, 1963-1966 гг. // Науковий архів ІА НАН України. 1962/ 2г, ф.е. 4117. – С. 2.
- ¹⁰ Zsuzsa Lovag. Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. Budapest, 1999. – S. 50, 51.
- ¹¹ Даркевич В.П. К заметке А.В.Бодянского «Из новых находок на Нижнем Днепре» // СА. – 1966. – №3. – С. 246.
- ¹² Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X-XIV вв.) // САИ – Выпуск Е1-57.– М.,1966. – С.35.
- ¹³ Zsuzsa Lovag. Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. Budapest, 1999. – S.50, 51, 171, 172

Рис. 1.

Фрагмент розп'яття з поховання поблизу с. Дніпровське (Ямбург) Дніпропетровської обл.

Рис. 2.

Фігурка Христа - знахідка на могильнику поблизу с. Дніпровське (Ямбург) Дніпропетровської обл.

Інститут археології НАН України

Дослідження проведене:

н.с. Гошко Т.Ю.

Зразок:

382

Елементний склад

Ат. номер	Елемент	Концентрація елемента
29	Cu	94,66
33	As	0,292
13	Al	0,284
51	Sb	0,136
26	Fe	0,109
82	Pb	0,095
28	Ni	-0,083
47	Ag	0,056
27	Co	0,017

Хрест інв.№4

Зразок:

383

Елементний склад

Ат. номер	Елемент	Концентрація елемента
29	Cu	90,84
30	Zn	3,977
50	Sn	3,439
82	Pb	0,757
33	As	0,402
26	Fe	0,343
51	Sb	0,175
47	Ag	0,062

Хрест інв.№1

Дослідження виконано на спектрометрі ElvaX компанії «Єлватех»